

De Waterschans

Driemaandelijks mededelingenblad van de geschiedkundige kring Stad en Land van Bergen op Zoom. In 1975 voortgezet als „Studies uit Bergen op Zoom”.

De Zwerver

Geïllustreerd maandblad voor de kennis van Natuur en Heem. Tevens natuurhistorisch orgaan der Boeren- en Tuinders-Bibliotheek.

HALDER (TADIA?)

G. BEEEX

Mijn eerste kennismaking met de naam W. Knippenberg hield reeds verband met de archeologie en wel in het begin der jaren veertig toen het seminarie te Sint-Michiëlsgestel door de Duitsers werd gevorderd voor het opsluiten van een aantal belangrijke persoonlijkheden. Het zal wel niet in de bedoeling hebben gelegen dat dit zou uitgroeien tot een spoedcursus voor het overnemen van belangrijke regeringstaken na de oorlog.

Intussen hadden de verbannen studenten een onderkomen gevonden in Erp. Een van hen was mijn jongste broer en van hem hoorde ik dat hun leraar W. Knippenberg met een groep belangstellende studenten naar een zandafgraving bij Keldonk was geweest, waar zij talrijke archeologische vondsten hadden verzameld uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd (Knippenberg 1944). Ir. Kam zou op deze vindplaats nog veel materiaal verzamelen (Kam 1963).

Pas later leerde ik Willy Knippenberg persoonlijk kennen toen hij als gewaardeerde gast op talrijke redactievergaderingen van Brabants Heem werd uitgenodigd. Zijn adviezen en vooral de talrijke bijdragen zoals vondstmeldingen en meer uitgebreide artikelen in het tijdschrift en de „Bijdragen” werden zeer op prijs gesteld.

Als dank voor alles wat hij voor de Stichting Brabants Heem en voor het tijdschrift heeft gedaan wil ik graag ook een bijdrage voor deze feestbundel leveren. Hiervoor zocht ik naar een onderwerp dat in relatie stond tot de jubilaris. Zijn huidige woonplaats 's-Hertogenbosch zou daarvoor in aanmerking kunnen komen, zeker nu die stad haar achtste eeuwfeest viert, maar over deze gemeente heb ik al eens een archeologisch overzicht geschreven. Zijn woonadres te 's-Hertogenbosch is ook nog maar van korte duur in vergelijking met zijn vorige woonplaats.

Vele en belangrijke jaren heeft Knippenberg doorgebracht te St.-Michiëlsgestel waar hij naast talrijke andere wetenschappelijke activiteiten ook betrokken was bij de talrijke archeologische vondsten in die gemeente.

Om toch enig verband aan te houden tussen Den Bosch en St.-Michiëlsgestel wil ik hier de aandacht vestigen op het gehucht Halder dat duizend jaar vóór de stichting van Den Bosch aardig op weg was om tot een handelscentrum uit te groeien zoals Den Bosch dat zou worden in de Late Middeleeuwen.

De plaats van het tegenwoordige Halder lag in de Romeinse Tijd uiterst gunstig bij de samenvloeiing van de Dommel en het Halsche Water (Essche Stroom).

Bovendien was dit de meest noordelijke punt langs de Dommel dat nooit overlast had van overstromingen. De plaats was vanuit het Zuiden over land gemakkelijk bereikbaar. Gezien het groot aantal romeinse vindplaatsen stroomopwaarts van Dommel en Essche Stroom was Halder een ideale stapelplaats voor agrarische producten.

De bevaarbaarheid van Dommel en Essche Stroom moet tot ver in het achterland voldoende zijn geweest voor kleine boten. Door de aanwezigheid van klei en ijzererts zou zich ook enige nijverheid kunnen ontwikkelen zoals pottenbakkerijen en ijzersmelterijen en verdere ijzerbewerking.

De situatie was dus uiterst gunstig voor de uitgroei tot een handels- en nijverheidscentrum. Dat het tegenwoordig gehucht Halder in de Romeinse Tijd aardig op weg was om deze functie waar te maken blijkt uit de archeologische vondsten.

Wie ooit het archeologisch museum van het Instituut voor Doven te St.-Michielsgestel heeft bezocht staat perplex van de hoeveelheid vondsten die rond Halder zijn verzameld. Toch moet dit slechts een klein percentage zijn van het materiaal dat nog in de bodem verborgen zit of wat door „diepgaande” ontgroningen tijdens de ruilverkaveling is verdwenen.

De meeste vondsten zijn afkomstig uit een smalle strook zuidelijk van het huidige Halder tijdens de aanleg van een nieuwe weg. Daar de strook met zwaar materiaal werd afgegraven konden slechts enkele dieper reikende drinkwaterputten worden onderzocht. Iets meer gelegenheid bood een smal perceel tussen de oude en nieuwe weg. Het meest opvallende in deze strook waren twee nauwkeurig afgebakende kleiputten met pottenbakkersaarde, gereed voor het gebruik. Binnen de halve cirkel van het huidige Halder had nog geen onderzoek plaats behalve in één der achtertuintjes waar een pottenbakkersoven werd aangetroffen.

Tijdens de verlegging van de Dommel, noordelijk van Halder, werden veel romeinse vondsten verzameld en werden veel zware palen aangetroffen die mogelijk van een brug, een haventje of van beschoeiingen afkomstig waren. De werkzaamheden met zware machines maakten een gedegen archeologisch onderzoek onmogelijk.

Verder dient vermeld te worden dat bij de aanleg van de nieuwe weg een romeins graf met rijke bijgaven werd aangetroffen. Of tot dit grafveld ook de grote ronde heuvel heeft behoord die door Mgr. van Gils in zijn dagboek wordt beschreven is niet zeker al lijkt zijn beschrijving wel van toepassing op een romeinse tumulus (Knippenberg 1970).

Voor een overzicht van de romeinse vondsten en de literatuur hierover verwijs ik naar het slot van dit artikel. W. Knippenberg had in al deze activiteiten een groot aandeel maar wist ook de belangstelling van vele anderen op te wekken waarbij ik vooral de Broeders Celestinus en Arno van het Instituut voor Doven niet moet vergeten.

Bij dit overzicht sluit ik ook in de vondsten die elders in St.-Michielsgestel zijn gevonden om aldus ook het achterland van het Romeinse Halder wat beter tot zijn recht te laten komen.

In het bovenstaande is nog niet duidelijk geworden wat de titel „Halder (Tadia?)” boven deze samenvatting betekent. Hiervoor moet ik herinneren aan het voortreffelijke artikel van Sprenger de Rover in de derde jaargang van het tijdschrift *Brabants Heem*, waarin hij duidelijk aantoonde dat de drie heerdgangen van St.-Michielsgestel die in de vorige eeuw nog een duidelijke functie hadden reeds bestonden in de Vroege Middeleeuwen. Ook in de kadastrale leggers werd deze indeling aangehouden (Sprenger de Rover 1951 en Knippenberg 1962-63). Hij toont aan dat deze drie heerdgangen overeenkomen met drie domeinen die in 698 of 699 werden geschonken aan Willibrord door Hadericus, de zoon van Odo. De drie villa's in deze domeinen hadden de namen Rumelacha, Datmunda en Tadia. Na de dood van Willibrord werden zij eigendom van de abdij te Echternach.

Deze namen waren tot dan steeds in of bij Luxemburg, dus in de omgeving van Echternach gezocht, waarbij men vooral dacht aan Rümelingen, Gmünd en Tadler. Daar deze plaatsen echter onvoldoende historische achtergronden hadden met Echternach, ging Sprenger de Rover zoeken naar relaties van Echternach met plaatsen in Noord-Brabant. Ook F. Smulders hield zich hier intens mee bezig en zag zoals hij het uitdrukte „overall de abt van Echternach rondspoken” in het gebied van St.-Michielsgestel, Esch, Luissel, Hoogeloon, Rijthoven en tal van andere plaatsen (Smulders 1951 en 1952).

Sprenger de Rover wist bovenstaande domeinen te localiseren in St.-Michielsgestel en wel te Ruimel, te Gemonde en in het gebied tussen Dommel en Essche Stroom.

De eerste twee namen bestaan ook nu nog, maar de naam Tadia vond hij alleen terug in bijvoeglijke naamwoorden zoals Theedse heide, Theere bunders en Theerestraat. Sprenger maakt duidelijk dat deze namen een normale taalkundige ontwikkeling zijn uit Tadia. Een plaats of gehucht waar dit Tadia had gelegen kon hij echter niet aanwijzen. Hij veronderstelt dat Tadia langs de Theerestraat lag „waarschijnlijk op de plaats van het huidige Instituut voor Doven of iets westelijk daarvan”.

Ik begrijp niet waarom Sprenger Tadia zocht in het midden van de Theerestraat. Bij straatnamen zoals Schijndelse weg of Buxtelsedijk ligt de betreffende plaats steeds op het eindpunt van de weg. Toen ik in verband met dit artikel het telefoonnummer opzocht van het Instituut voor Doven om een afspraak te maken met Broeder Celestinus zag ik dat dit adres was gevestigd op de Theerestraat 42. Na afloop van het bezoek aan het museum ben ik de Theerestraat tot het einde toe afgereden en stond toen stil bij Halder.

Dat Sprenger de Rover in 1951 nog niet dacht aan Halder toen hij Tadia wilde localiseren is begrijpelijk. Er waren van dit gehucht nog geen archeologische of historische gegevens bekend. Het was een groepje huizen in de schaduw van het Kasteel Nieuw Herlaar.

Sinds de ruilverkaveling en andere activiteiten in het begin van de jaren zestig weten we nu dat Halder reeds in de IJzertijd maar vooral in de Romeinse Tijd een belangrijk centrum is geweest en in elk geval in het gebied tussen Dommel en Essche Stroom een dominerende positie heeft ingenomen. In het midden van de derde eeuw heeft dit handelscentrum uit de Romeinse Tijd een geweldige te-

rugslag gekend, maar ik meen te mogen aannemen, dat het Tadia van 698 op de zelfde plaats lag als het tegenwoordige Halder en ook tussen het einde van de Romeinse Tijd en de zevende eeuw nog een centrale functie heeft gehad als beheerder van het domein.

Dit Tadia uit de Vroege Middeleeuwen zal ook later nog lang een bestuurlijk centrum zijn geweest, al verplaatste dit zich over korte afstand toen de Heer van Herlaar er een kasteel bouwde. Nog eeuwen lang en zelfs tot in de vorige eeuw werden de tienden en later cijns gelden voor de bezittingen van Echternach geïnd door de Heer van Herlaar en zijn opvolgers niet alleen van het domein Tadia maar ook van Gemonde, Ruimel, Esch, Luissel, Waalre, Diessen, Hoo-geloon, Riethoven en andere plaatsen die bij Echternach behoorden.

Daar de meeste van deze plaatsen ook rijk zijn aan romeinse vondsten acht ik het niet uitgesloten dat deze domeingooederen zelfs teruggaan tot de Romeinse periode.

Ik acht het voor de hand liggend dat Tadia een vroege voorloper is geweest van 's-Hertogenbosch.

Hier volgt dan het overzicht van de oudheidkundige vondsten in het gebied van het vroegere Tadia, Gemonde en Ruimel met de erbij behorende literatuur en enig commentaar daarover.

De archeologische vondsten bij Halder werden voor het eerst ontdekt tijdens een ruilverkaveling in het begin van de jaren zestig (Bogaers, 1962, p. 174-176). Deze vondsten bestonden uit inheems en romeins aardewerk, gladwandig aardewerk, ruwwandig aardewerk, Belgisch aardewerk, gebronsd aardewerk en verder dakpannen, ijzererts, een bronzen munt en een bronzen fibula.

In hetzelfde jaar werd een grote muntschat gevonden tijdens de verlegging van de Essche Stroom (Bogaers, 1962, p. 176-178). Verdere bijzonderheden over deze $\pm$ 4800 munten zijn te vinden bij: Bogaers, 1962, p. 133-138; Kanters 1968 en Zadoks 1963.

In 1963 en 1964 vonden broeder Celestinus en Arno vier drinkwaterputten tijdens de aanleg van een nieuwe weg zuidelijk van Halder. De putten zijn gegraven in de tweede helft van de eerste eeuw en in het begin van de tweede eeuw. In de putten vond men veel ijzerslakken, dakpanfragmenten, tegels en inheems en romeins aardewerk (Knippenberg 1965, p. 75-92).

Niet ver van deze putten lagen twee rechthoekige kuilen die met verticale paaltjes waren afgezet en geheel gevuld met pottenbakkersklei (Bogaers 1965, p. 53-55 en Knippenberg 1965, p. 75).

Op een afstand van 300 meter ten zuidoosten van deze kleiputten werd een romeins graf gevonden in een vierkante houten bekisting. Bij de crematieresten bevonden zich een kruik, een kruikamfoor, een bronzen munt, 5 borden, een kan en een klein potje. Het graf dateert uit het midden van de tweede eeuw (Bogaers 1965, p. 20-22 en 55-58).

Tussen dit graf en Halder lag ook een grote ronde heuvel (romeinse tumulus?) die in 1806 werd afgegraven (Knippenberg 1970). Op de plaats waar deze heuvel

lag werden veel verploegde romeinse scherven aangetroffen.

In 1973 werd in het tuintje achter een der huizen van Halder een complete (maar ingestorte) pottenbakkersoven gevonden met zeer veel aardewerk (Bogaers 1965; Knippenberg 1965, p. 92-95; Willems 1975 en 1977).

Behalve bovengenoemde muntschat uit de Essche Stroom werden in en rond Halder nog talrijke munten ontdekt (Beex, 1979, p. 87; Boersma, 1963, p. 56; Byvanck, 1947, p. 80; Verwers, 1981).

In de verzameling van het museum van het Instituut voor Doven is een groot aantal dakpannen, tegels, bouwfragmenten waaruit men kan afleiden dat er minstens één gebouw heeft gestaan dat met pannen was gedekt en voorzien was van een hypocaustum (centrale verwarming).

Veel ijzerslakken en fragmenten van smeltkroezen wijzen op ijzerverwerking. Bij het aardewerk komen ook veel handgevormde inheemse potten voor. Sommige hiervan dateren reeds uit de ijzertijd. Over het romeinse aardewerk publiceerden Bogaers (1974) en Knippenberg (1967, p. 90-95).

Uit het achterland van het romeinse Halder zijn vooral belangrijk: de uitzonderlijk rijke grafvelden op de Kollenberg en Hoogkeiteren te Esch (v.d. Hurk, 1973, 1975, 1979 en 1980). In Esch werd ook een bakkerij van dakpannen ontdekt bij Zwanenberg (Knippenberg, 1970, p. 125-135) en 400 zilveren romeinse munten (Hermans, 1840, p. 19).

Tot slot vermeld ik nog de opgraving van de oude kerk in het centrum van St.-Michielsgestel waar scherven van Karolingisch aardewerk werden gevonden en sporen van enkele elkaar opvolgende kerken, waarvan de oudste mogelijk uit de Karolingische Tijd dateert (Knippenberg 1962-'63).

Gemonde ligt langs de oostzijde van de Dommel en zuidelijk van het huidige centrum van St.-Michielsgestel. De oudste vondsten in dit gebied dateren uit de IJzertijd. Het betreft verscheidene urnen die in 1840 werden gevonden tijdens de afgraving van de Dommelakker bij de Wielse Hoeve.

Volgens Hermans waren de urnen gevuld met verbrande beenderen en dus uit de vóór-christelijke tijd. Slechts één van de urnen heeft Hermans kunnen redden en te 's-Hertogenbosch „geopend in het bijzijn van enkele bestuursleden van het Provinciaal Genootschap” (Hermans, 1841, p. 239). Hij geeft een beschrijving van kleur en afmeting van de urn en gelukkig ook een afbeelding (nr. 7, tegenover p. 279). De beschrijving en de vorm wijzen er op dat de urn uit ongeveer 500 voor Chr. dateert. De urn is momenteel niet meer in het Noordbrabants Museum aanwezig en wordt ook in de Catalogoog van 1917 al niet meer vermeld (Holwerda en Smit 1917).

Toen ik op 08-11-1965 een zandafgraving controleerde op de Genenberg ongeveer 200 meter zuidelijk van de korenmolen vond ik scherven van urnen en van romeins aardewerk. Een oude boer die belangstelling toonde, of op zijn minst nieuwsgierig was, werd nog meer geïnteresseerd toen ik hem vertelde van de urnen die in 1840 waren gevonden bij de Wielse Hoeve. Daar had hij ooit van gehoord en bovendien wist hij dat in 1890 tien urnen waren gevonden op het zuidelijk deel van de Genenberg. De urnen waren nog jarenlang bewaard maar op den duur toch in scherven gevallen en weggegooid.

Bij de Genenberg ligt de Wielse Hoeve waar vroeger de boeren hun tiend en

later hun cijns moesten betalen. Volgens Hermans heeft dit geduurd tot 1805 (Hermans, 1841) en hij vertelt daarbij over de bizarre omstandigheden tijdens de betaling van deze cijnspenning. De oorspronkelijke tiend die in natura werd betaald is later in een vast geldbedrag omgezet. De eigenaar van de Wielse Hoeve moest volgens oud gebruik een uitgebreide maaltijd aanbieden als de boeren hun tiend of cijns kwamen brengen. Door de devaluatie van het geld was de eigenaar van de Wielse Hoeve niet meer in staat om van de 15 gulden, die de 50 boeren te zamen aan cijns betaalden, nog een behoorlijke maaltijd samen te stellen. Hij protesteerde hiertegen en kreeg gelijk: de cijns werd afgeschaft. Sprenger de Rover veronderstelt dat deze Wielse Hoeve het centrum was van het oude domein dat in 699 aan Willibrord werd geschonken (Sprenger, 1951, p. 60). Hij wijst ook op de mogelijkheid dat dit centrum heeft gelegen bij het voormalige kerkje stroomopwaarts langs de Dommel. Dit kerkje zou door Willibrord zijn ingewijd iets later dan de kerk van Ruimel.

In 1950 verrichtte de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek hier een opgraving waarbij de sporen van 6 elkaar opvolgende kerkjes werden teruggevonden.

Glazema veronderstelde dat de oudste kerk of in elk geval de begraafplaats uit de achtste eeuw dateerde. Het gevonden aardewerk bestond uit scherven van Karolingisch, Pingsdorfer en later Middeleeuws materiaal.

Bij de opgraving werden ook Romeinse scherven en dakpannen aangetroffen (Glazema, 1954).

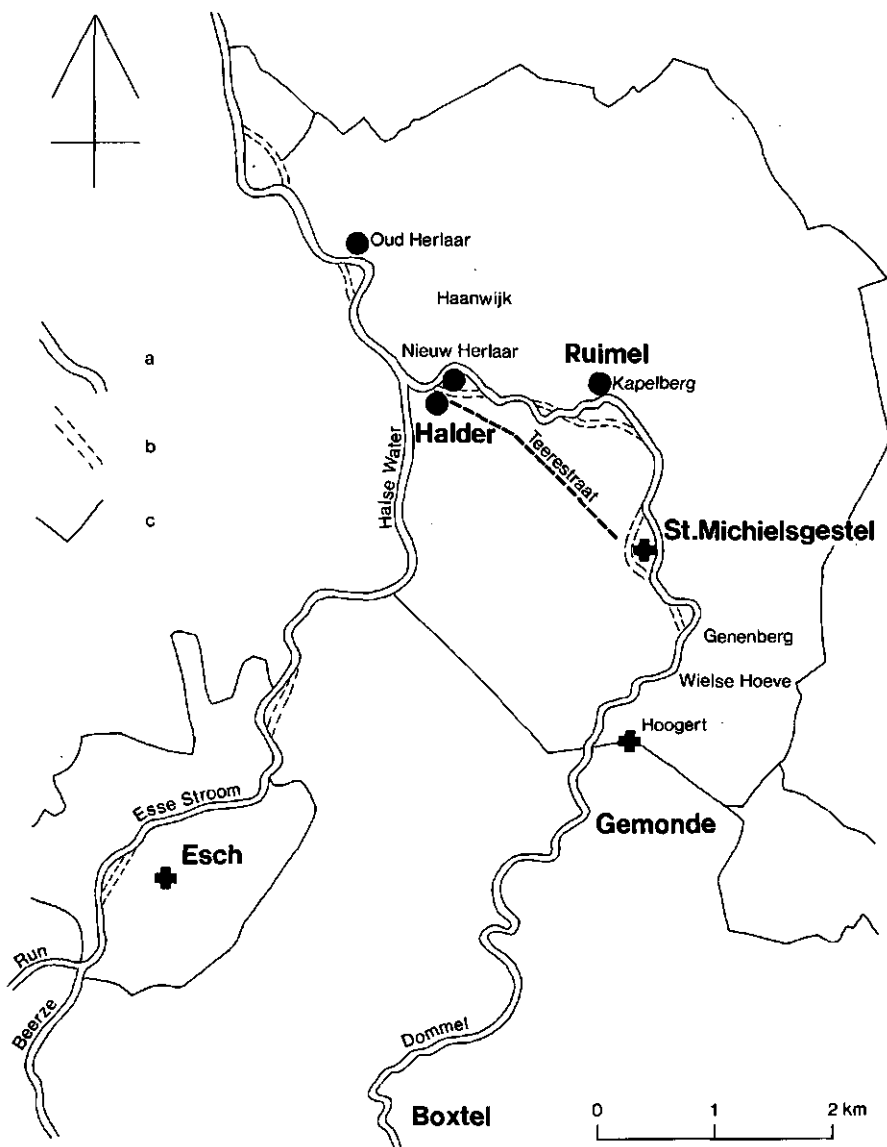
Tijdens de opgravingen op het Hof door de R.O.B. werden in 1950 middeleeuwse en één romeinse scherf gevonden. De plaats ligt langs de noordrand van de Genenberg (Bogaers, 1950).

Ook uit het noordoostelijk gedeelte van de gemeente, waar het gehucht Ruimel ligt, zijn nog al wat vondsten bekend, zoals een bronzen steelpan uit de Dommel (Holwerda en Smit, 1917, p. 67), en romeins en inheems aardewerk bij Haanwijk, waar ook een Merovingische scherf met radstempel werd gevonden (Beex, 1968). Onder de Kapelberg te Ruimel was eveneens romeins materiaal aanwezig (Bogaers, 1950). Scherven met radstempelversiering en romeinse scherven werden gevonden bij de Beekant (mededeling van W. Knippenberg 27-12-1965).

Geen archeologische maar historische gegevens zijn bekend van enige kastelen en watermolens (Spierings 1975, 1976 en 1978). Van de kastelen zijn enkele oude afbeeldingen te vinden bij Jacob Le Roy, 1705).

De meeste literatuur betreft de twee „gelofte stenen” met romeinse inscriptie (Wijn 1800; Martini v. Geffen 1837; Ackersdijck 1838, p. 167-170; Hermans 1840, en Hermans 1865; Byvanck 1947; Bogaers 1950; Stolte 1954 en Stolte 1977; Knippenberg 1962 en Spierings 1979).

Over de juiste vindplaats van deze stenen is heel wat te doen geweest. In de oudste gegevens staat alleen Ruimel als vindplaats aangegeven, maar later ging men zoeken naar een nadere plaatsbepaling en dacht men daarbij aan de Kapelberg te Ruimel, waarschijnlijk omdat dit ook een „heilige” plaats was geweest. Toen A. Martini daar een 1797 een onderzoek instelde vond hij alleen funderingen van een kapel en doodsbeenderen. L.J.F. Janssen sprak toen zijn twijfel

*Legenda: a. rivierlopen b. gekanaliseerde bochten. c. gemeentegrenzen
tekening van N. Arts.*

uit over de Kapelberg als vindplaats (Hermans 1865).

In 1838 werd nog eens een onderzoek ingesteld door Hermans maar ook hij vond niets dat op Romeinse sporen wees. Het duurde tot 1950 voor er een meer methodische opgraving plaats vond door de R.O.B. waarbij behalve resten van de kapelfunderingen ook enige Romeinse scherven aan het licht kwamen (Boogaers 1950).

Ook Stolte twijfelde aan Ruimel als vindplaats. Hij vermeldt eerst de uitspraak van Byvanck die Den Bosch als vindplaats opgeeft (Stolte 1977, p. 149; Byvanck 1947). Op dezelfde bladzijde noemt Stolte echter een publicatie van 1975 uit Boedapest waarin Ruimel wel als vindplaats wordt genoemd. Uiteindelijk vreest Stolte dat het aantal inscripties uit Noord-Brabant met één verminderd zal worden.

Die vrees deel ik niet. Ik ga er namelijk van uit dat beide stenen wel bij Ruimel zijn gevonden maar niet op de Kapelberg. Hiervoor verwijs ik eerst naar een artikel van M. Spierings van 1979 over de Konijnen-Waranda van Herlaer. Zij zegt dat Gestel vroeger een „bergachtige” gemeente was en somt een groot aantal van deze bergen op met als laatste de Kapelberg bij Ruimel die het langst bewaard is gebleven.

Toen men in 1837 ook deze Kapelberg wilde afgraven protesteerden de boeren uit de omgeving omdat zij dan geen droge plaats meer hadden om hun aardappelen in te kuilen.

Waar zijn al die bergen gebleven? Dat blijkt uit het verdere verslag van Spierings dat verwijst naar een gezegelde verklaring van 2-3-1323 waarin de Heer van Hoerne aan 's-Hertogenbosch het recht geeft „erde te halen in onsen landen van Herlaer”. In de rekeningen van Herlaer worden jaar na jaar de inkomsten uit de verkoop van zand opgetekend. In 1367 schijnt de Heer van Herlaer zelfs een aparte „grave”, dus een kanaaltje te hebben aangelegd voor het vervoer van dit zand naar Den Bosch.

Spierings geeft een opsomming van de hoeveelheden zand die naar Den Bosch werden vervoerd en ook naar de zusters van Orthen en het convent van den Bazeldonck, dat vier jaar lang zand mag halen om bouwterreinen op te hogen. Het is dus niet verwonderlijk dat de zandwinning ten slotte ook een bedreiging werd voor de Kapelberg waartegen de boeren in 1837 zo fel protesteren. Het huidige straatniveau van Den Bosch ligt dan ook ongeveer drie meter hoger dan in de Middeleeuwen en de bergen van Gestel zijn verdwenen. Hoever die afgravingen in 1680 waren gevorderd in de richting van Ruimel weten we niet en dus ook niet de plaats waar de stenen van Ruimel met inscriptie zijn gevonden. De oudste vermeldingen wijzen alle naar Ruimel. Zo vermeldt Ackersdijck dat de eerste steen niet lang voor 1683 is gevonden op het gehucht Rummel onder de gemeente Michiels-Gestel en dat in 1686 een nog belangrijker monument werd gevonden door de oudheidkundige en bereisde Bosschenaar Hendrik Copes, die Schepene was te 's-Hertogenbosch. Deze zond de steen aan de vermaarde geleerde Gisbertus Cuperus, die de steen in zijn huis te Deventer opstelde en later overdroeg aan de volgende bewoner, de hoogleraar Verburg.

Een commissie van onderzoek van het Provinciaal Genootschap geeft in 1838

de tekst weer van een brief van hoogleraar Verburg, waarin deze verklaart dat de steen, gewijd aan Hercules, gevonden was te Rummel of Ruimel, een buurt in het dorp St. Michiels-Gestel. De Kapelberg wordt ook hier niet genoemd. Het lijkt mij voor de hand liggend dat de heer Copes als schepene van Den Bosch belast was met de zorg voor de aanvoer van ophoogzand. Als men dan in 1680 stenen met inscriptie vindt, dan ligt het ook voor de hand dat de heer Copes, als schepene en oudheidkundige, het eerst op de hoogte wordt gesteld. Als we aannemen dat de stenen tijdens deze zandwinningen zijn gevonden dan kan dit niet de Kapelberg zijn die in 1840 nog een behoorlijke hoogte had. Wil men vasthouden aan de opvatting dat de kerk van Ruimel, kort na het jaar 700 ingewijd door Willibrord, op de plaats stond van een vroeger heiligdom, in dit geval van Hercules, dan kan deze kerk niet gestaan hebben op de Kapelberg maar waarschijnlijk iets westelijker.

De mening dat op de Kapelberg zowel de oudste, aan St.-Paulus gewijde, kerk heeft gestaan als de latere Kapel die St.-Jan de Evangelist en St.-Willibrord als patroon had, heeft zowel de twijfelaars als de zelfverzekerden parten gespeeld. Vooral in de vorige eeuw (en soms ook nu nog) dacht men dat Bonifacius en Willibrord hun missietochten begonnen met het omhakken van heilige eiken of andere heidense devotieplaatsen. Men wist dat in Ruimel kort na het jaar 700 een kerk was gewijd. Dan vindt men bij Ruimel stenen met latijnse inscriptie en de naam Hercules. Als christelijk heiligdom is alleen de naam Kapelberg bekend. De conclusie is dan snel getrokken.

Om dit artikel niet al te zwaarwichtig te besluiten geef ik een wat speelsere oplossing van de problemen rond keien en kerken uit het verleden van St.-Michielsgestel en ik hoop dat het ook als zodanig wordt begrepen en gewaardeerd. Als bij Ruimel rond het jaar 700 nog iets over was van de veronderstelde verering van Hercules dan getuigt het wel van enige humor als Willibrord aan de christelijke opvolger van de heidense tempel van Hercules een patroon geeft met de naam St.-Paulus (het Kleintje). Maar waarschijnlijk heeft hij meer gedacht aan de geestelijke energie van Paulus tegenover de brute macht van Hercules.

Een dergelijk houten kerkje, al heette het een basilica, gaat echter hoogstens honderd jaar mee en moet vóór de volledige instorting vervangen worden. Gemonde deed niet mee want het had werk genoeg met het repareren of vernieuwen van het eigen kerkje op den Hoogert.

Ruimel en Tadia konden het niet eens worden en wilden een eigen kerk. Ruimel bouwde op de heuvel die later de Kapelberg zou heten. Toen de kerk klaar was stond men voor een probleem of deze ook St.-Paulus als patroon moest hebben. Er leefden nog oude verhalen over de machtige Hercules en het probleem was hoe men dit in christelijke zin kon omzetten. Voor het christelijk machtsymbool kende men vooral de leeuw en de adelaar. Waarschijnlijk vond de plaatselijke geestelijkheid de leeuw (St.-Marcus) wat laagbijdegronds en koos men voor de adelaar die meestal in hogere sferen vertoeft. Het werd dus St.-Jan de Evangelist. Enige bezorgde boeren die belastingen aan Echternach moesten betalen, stelden voor om er nog een tweede patroon aan toe te voegen.

Aldus werd ook Willibrord honoris causa als patroon aangesteld nadat hij postuum de hoogste kerkelijke onderscheiding had ontvangen en de letters St. voor zijn naam mocht plaatsen.

Het centrum van het huidige Gestel, dat toen nog onder Tadia hoorde, liet het er niet bij zitten. Tadia was van ouds meer een handelscentrum geweest en had dus meer geld en macht. Men wilde dat in het patronaatsschap van hun nieuwe kerk met een ander machtssymbool tot uitdrukking brengen. Ze wilden geen dierlijke symbolen, zoals de leeuw of de adelaar van Ruimel, maar kozen voor de generaal van de hemelse luchtmacht. Aldus kreeg het oude Gestel de nadere aanduiding van Sint-Michiël.

Het eenvoudige Gemonde bleef maar steeds zijn ingestorte kerken herbouwen en bleef trouw aan zijn patroon Lambertus. Ze lachten wat om het bluffen met hemelse macht door Tadia en Ruimel maar dat kwam hen tenslotte wel duur te staan. De politiek die meer aardse macht heeft verdeelde Gemonde over vier gemeenten. Lambertus trok zich daar niet veel van aan zolang zijn Gemonde maar één parochie bleef, waar geen grenzen rond lagen.

Afkortingen:

AN – Archeologisch Nieuws, opgenomen in: Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond;

BH – Brabants Heem, Tijdschrift voor Brabantse Heem- en Oudheidkunde;

Bijdr. BH – Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem;

BROB – Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek;

OMROL – Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden;

ROB – Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek;

- Ackersdijck, W.C. – Nasporingen omtrent het landschap, in vroeger eeuwen Taxandria genoemd, in het bijzonder omtrent eenige plaatsen in dat landschap gelegen 1838;
- Beex, G. – Jaarverslag ROB Noord-Brabant;
- Beex, G. – St. Michielsgestel AN 1968, p. 85-86;
- Beex, G. – Vondstmeldingen St. Michielsgestel BH 1979, p. 87;
- Bloemers, J.H.F. – „De Bult”, Eine Siedlung der Cananifaten. Teil I;
- Boersma, J.S. – Romeinse muntvondsten in de provincie Noord-Brabant. Jaarboek v. Munt- en Penningkunde 50, 1963, p. 56;
- Bogaers, J.E. – Onderzoek op de „Kapelberg” onder het gehucht Ruimel, gemeente St. Michielsgestel.
BROB 1950, afl. 19, p. 10-11;
- Bogaers, J.E. – Onderzoek op „Het Hof” te St. Michielsgestel.
BROB aug. 1950, p. 7;
- Bogaers, J.E. – De Vughtse schatvondst.
BH 1962, p. 133-138;
- Bogaers, J.E. – St. Michielsgestel.
AN 1962, p. 174-176;
- Bogaers, J.E. – Vught.
AN 1962, p. 176-178;
- Bogaers, J.E. – Opgravingen in Noord-Brabant St. Michielsgestel.
BH 1965, p. 20-22 en AN 1965, p. 55-56;
- Bogaers, J.E. – St. Michielsgestel.
AN 1966, p. 55;
- Bogaers, J.E. – St. Michielsgestel.
AN 1968, p. 65-66;

- Bogaers, J.E. – Een handvol vondsten uit Halder.
BH 1974, p. 107-112;
- Byvanck, A.W. – Excerpte Romana, de bronnen der Romeinsche geschiedenis van
Nederland III, 's-Gravenhage, 1947;
- Glazema, P. – Het Kerkhof te Gemonde, Noord-Brabant.
BROB 1954, p. 70-87;
- Hermans, C.R. – Bericht omtrent den Kapelberg in het gehucht Ruimel te St. Mi-
chielsgestel en wegens den Romeinschen geloftesteen aldaar
gevonden.
Mengelwerk I. 1840, p. 305-322;
- Hermans, C.R. – Romeinsche en Middeleeuwsche Penningen in Noord-Brabant
gevonden.
Mengelwerk I. 1840, p. 17-27;
- Hermans, C.R. – Begraafplaats te Gemonde.
Mengelwerk II, 1841, p. 287-300;
- Hermans, C.R. – Noord-Brabants Oudheden, 1865;
- Holwerda, J.H.
en J.P.W.A. Smit – Catalogus der Archeologische verzameling van het Prov. Gen.
enz. 1917;
- Hurk, L. van den – The Tumuli from the Roman Period of Esch, Province of North
Brabant.
I BROB 1973, p. 189-236
II BROB 1975, p. 69-92
III BROB 1977, p. 91-138
IV BROB 1980, p. 367-392;
- Kam, W.H. – Een inheemse nederzetting te Keldonk, gemeente Erp N.Br.
BH 1963, p. 50-66
(Opmerking: in titel staat Kan in plaats van Kam)
- Kanters, H.J. – De Romeinse muntschat van Vught, 1968;
- Knippenberg, W.H.Th. – Keltische urnen gevonden op hoge zandrug langs de Aa.
OMROL 1944, p. 91;
- Knippenberg, W.H.Th. – Opgraveningen bij de oude toren te St. Michielsgestel Noord-
Brabant.
BROB 1962-63, p. 346-355;
- Knippenberg, W.H.Th. – Waterputten uit de romeinse tijd uit St. Michielsgestel en elders.
BH 1965, p. 75-92;
- Knippenberg, W.H.Th. – Een ijzergieterij en een pottenbakkersoven op Halder te St. Mi-
chielsgestel in de Romeinse Tijd?
BH 1965, p. 93-95;
- Knippenberg, W.H.Th. – Gestempeld romeins aardewerk uit Halder, gem. St. Michiels-
gestel.
BH 1967, p. 90-95;
- Knippenberg, W.H.Th. – Verkenningen op Halder. St. Michielsgestel.
BH 1970, p. 36-38;
- Knippenberg, W.H.Th. – Een derde vindplaats uit de romeinse tijd te Esch.
BH 1970, p. 125-135;
- Martini van Geffen, A. – Bijdrage over eenige opgedolven oudheden te St. Michielsgestel.
Handelingen Prov. Gen. 1837, p. 151-161;
- Roy, Jacob Le,
Smulders, F.W. – Brabantia Illustrata. 1705;
- Smulders, F.W. – Esch en Echternach.
BH 1950, p. 50-51;
- Smulders, F.W. – Echternach en St. Michielsgestel.
BH 1951, p. 82-83;
- Smulders, F.W. – Esch en Echternach en St. Michielsgestel.
BH 1952, p. 29-31;
- Spierings, M. – De watermolen van Herlaar.
BH 1975, p. 12-27;

- Spierings, M. – Oud-Herlaar, het Kasteel, de Leenhof, de heren en de heerlijkheid.
BH 1976, p. 85-101;
- Spierings, M. – De Volmolen te Herlaar.
BH 1978, p. 78-81;
- Spierings, M. – De Konijnenberg van Herlaar.
BH 1979, p. 12-16;
- Sprenger de Rover, N.P. – Rumlacha, Datmunda en Tadia (698-699)
BH 1951, p. 50-65;
- Stolte, B.H. – Hercules in Noord-Brabant; verering te Ruimel (?) en Diesen.
Brabantia III, 1954, p. 50-53;
- Stolte, B.H. – Een romeinse inscriptie uit Noord-Brabant.
Bijdr. BH 1977, p. 149-156;
- Verwers, W.J.H. – Jaarverslag ROB.
Noord-Brabant 1981, p. 136-142;
- Wijn, H. – Avondstonden I, 1800 p. 24-25;
- Willems, W.J.H. – Een romeinse pottenbakkersoven te Halder, gem. St. Michielsgestel (N. Br.).
Amstelveen 1975.
- Willems, W.J.H. – A Roman hill at Halder, gemeente St. Michielsgestel N.B.
Ex Horrea (Uitg. IPP. Amsterdam) 1977, p. 114-129;
- Zadoks-Josephus Jitta, A.N. – De muntschat van Vught.
De Geuzenpenning 1963, p. 1-3;